

Sebestény Sándor

Emlékképek gr. Andrássy Gyula életéből

Memories from the Life of Count Gyula Andrássy

I. rész

ÖSSZEFOGLALÁS

Gróf Andrássy Gyula pályaképe hű tükre hazánk sorsfordító eseményeinek. A szabadságharc bukását követően elhagyni kényszerült Isztambult, és 1849. november 25-én Párizsba utazott. Száműzetése alatt Pesten az osztrák hadbíróóság 1851. szeptember 21-én, a hírhedt Újépület (Neugebäude) falai között lefolytatott tárgyaláson, az elmenekült főtiszteknek kijáró halálbüntetéssel sújtotta a honvéd ezredest, s in effigie („képmásában”) felakasztatta. A tanulmány első része az 1861-es országgyűlés feloszlatásáig villantja fel pályaképét.

SUMMARY

The biography of count Gyula Andrássy reflects pivotal events that changed the

fortune of our nation. After the failure of the War of Independence, he was forced to leave Istanbul, and on 25 November, 1849 he travelled to Paris. While he was in exile, he was tried in his absence by the Austrian military court in Pest, in the infamous Újépület (Neugebäude) building on 21 September, 1851. As an escaped colonel, he was found guilty and was sentenced to death and hanged in effigy. The first part of the study gives a glimpse of his biography up to the dissolution of Parliament in 1861.

ELŐHANG

Csíkzentkirályi és krasznahorkai gróf Andrássy Gyula (1823–1890), az 1867-es kiegyezés utáni első magyar minisz-

DR. SEBESTÉNY SÁNDOR történész, ny. országgyűlési szakfőtanácsos, főiskolai docens (historicusdr@gmail.com).

terelnök és honvédelmi miniszter, tanulságokkal teli életpályát futott be.¹ Jogtudományi tanulmányait követően bekapcsolódott szűkebb pátriája, Zemplén vármegye politikai közéletébe. Első nevezetes nemzetpolitikai felszólalását az 1844. szeptember 25–27-i közgyűlésen mondta el: „Ha a közjóról van szó, akkor nem szabad provinciális szempontoknak hódolni, mert különben lehet ugyan az ember hazafi, de sohasem jó hazafi”.² Szavai már előrevetítették a diplomáciához oly elengedhetetlen, a nagy átfogó politikai összefüggésekben történő gondolkodás képességét. Különösen nagy hatással volt rá gr. Széchenyi István, akivel 1845-ben a Tisza szabályozásának megindítása-
kor ismerkedett meg. Később Széchenyi a jövődő nádort vélte felfedezni az ifjában, aki alig 22 évesen a felső-szabolcsi Tisza-szabályozó Társaság elnöke lesz. Vármegyéje közgyűlése pedig 1845. szeptember 6-án táblabírájává megválasztotta. Zemplén vármegye az 1847–48-as országgyűlésre szabadelvű követutasítással Pozsonyba delegálta, képviselőtársa Lónyay Gábor volt.

Pozsonyba 1848. március 1-jén érkezett meg a februári 23-i párizsi forradalom híre, s ez fokozta a reformellenzéki aktivitást. Kossuth Lajos bejelentette, a március 2-i vegyes követi értekezleten beterjeszti felirati javaslatát, majd másnap annak szövegét az alsótábla elé terjeszti. Ebben nemcsak az örökös tartományok belső államéleti rendjének alkotmányos alapokra helyezését sürgette, hanem Magyarországon az adminisztrátori rendszer megszüntetését is. Ez együtt járna a közteherviselés bevezetésével (először megyei háziadó kivetése útján), az úrbéri viszonyoknak kármentesítéssel történő felszámolásával, a városok igazgatásának

önkormányzati elvre helyezésével és a honvédelem struktúrájának gyökeres átalakításával.

Kossuth megtette az általa jelzett lépéseket: javaslatát az alsótáblán azonban Széchenyi István nyílt ellenzésével találkozott. Széchenyi a dinasztia iránti hűség kinyilvánítására szólította fel képviselőtársait, így remélt a gyakorlatban kicsikarni Bécs részéről egy „felébredő méltányosságot”.³ Andrassy Gyula álláspontja Széchenyihez volt közelebb, a követek többségéhez hasonlóan helyeselte, hogy az alsótábla Kossuth indítványát módosítsa, s élességét letompítsa. Pl. a felelős magyar kormány létrehozását kiemelt feladatnak nem kívánták kinyilvánítani, hanem csupán a rendezésre váró sarkalatos kérdések egyikének, amelyet a diétai ciklus végéig kell a törvényhozáshoz megoldania. Az alsótábla követi március 3-án ebben a formában fogadták el a feliratot.

NÉPEK TAVASZA

„Népek tavasza”. Ezzel a kifejezéssel illetve az utókor az új társadalmi létformákért folyó harc sorsszerű napjait, írja Hugo Hantsch osztrák történész. Véleménye szerint nehéz valóságos elképzelést alkotnunk arról az örömről, lelkesedésről és elsőprő erejű optimizmusról, ami akkor eltöltötte a mindennapok emberét. A testvériség és jóakarát ünnepének napjai voltak ezek, az új kor jótéteményei iránti viharos reménységtől áthatva.⁴ A megállapítás pontos: Bécsben 1848. március 13-án tört ki a forradalom, s döntően ennek hatására Pozsonyban hazánk főrendjei is elfogadták Kossuth Lajos március 3-i felirati javaslatát. Andrassy Gyula tagja lett az alsótábla március 15-

én Pozsonyból Bécsbe utazó delegációjának, s onnan visszatérve, aktív részese lett az ún. áprilisi törvények megalkotásának.⁵

A fiatal politikusra felelősségteljes feladatok vártak, hiszen István nádor 1848. április 22-én Andrassy Gyulát kinevezte Zemplén vármegye főispánjának. Így az első népképviselési országgyűlésen két jogcímen foglalt helyet a főrendi táblán; egyrészt tisztsége jogán, másrészt született főrendként. A felsőház 1848. június 4-én ideiglenes jegyzőjévé választotta, amit a másnapi szavazás véglegesített, s e megbízását 1848. október 9-ig, közmegebecsüléssel látta el.

A fiatal politikus a közéleti tevékenységet gyakorlati lépésekkel ötvözte, amikor pl. a Délvidékről szerb betörésekről és atrocitásokról érkeztek nyugtalanító hírek, Andrassy néhány képviselőtársával 1848. augusztus 26-án szemleútra Verbászra utazott.⁶ Onnan szeptember 3-án tért vissza, a régi főispánok példájára kardot kötött, s élére állt a zempléni nemzetőröknek. Erélyes intézkedésekkel támogatta a zempléni nemzetőrség hadrafoghatóságát. Nemzetőreivel szeptember 27-én jelentkezett szolgálattételre Móga János altábornagy velencei táborában. Egységével részt vett – parancsörtizti beosztásban (századosi rendfokozattal) – a Joszip Jellasics horvát bán által vezetett intervenció erők elleni pákozdi csatában (szeptember 29.).

Időközben a Felvidékről szlovák intervenciósi akcióról érkezett hír. A Szlovák Nemzeti Tanács toborzási felhívása eredményes volt. 1848. szeptember 17-én már készen állt egy népfelkelő egység Brezován (Brezovica). Irányítója Jozef Miloslav Hurban, Lubokán (Hlboké) szolgált evangélikus lelkész volt, akinek

megbízásából a haditervet egyeztetették Jellasics altábornaggyal és Theodor Baillet von Latour gr. cs. és kir. hadügyminiszterrel. Az egységben helyet kapott mintegy 300-350 szlovák, akiket Bécsben toboroztak, továbbá 150 prágai és brünni cseh önkéntes. Hadrendbe állva, 1848. szeptember 19-én Miavánál (Myjava) törtek be Nyitra vármegyébe, három részre osztott szabadcsapatokként folytatták az előretörést a magyar Felvidéken. A térség helyi szlovákjainak csatlakozásával 5-6000 főre nőtt létszámuk, de közülük csak 1000-1200 ember rendelkezett lőfegyverrel.

A magyar részről ellenük kirendelt reguláris csapatok többsége nem magyar kiegészítésű katonákból állott. Sorkatonaság eleinte csak Szenicén állomásozott: a bácskai születésű Vojnics Lajos őrnagy parancsnoksága alatt állt a 6. Wallmoden vértesezred öt százada. Csak később érkezett meg utánpótlásként Pozsonyból – Knöhr vezérőrnagy parancsnoksága alatt – a 23. Ceccopieri porosz herceg gyalogezred egy százada, amely a Ferenc József hadosztálybeli vasasokhoz tartozó katonákkal együtt felkészült a harcra.

A magyar kormány báró Jeszenák Károlyt, Nyitra megye főispánját bízta meg az ellenállás megszervezésével. Mivel akcióik a délre fekvő Pozsony vármegyét is veszélyeztették, ezért Galánta országgyűlési képviselője, főtisztelendő Sebestény László (1814–1882) Pestről hazautazott, és kiáltványt bocsátott ki *Honáruulás* címmel. Ez így szólt:

„Honfitársak! Győzelmes seregünk előcsapata f. hó 16-án a Garam vizén átkelve üldözőbe vette a Tiszától Garamig visszavert rabló ellenséget, vitéz seregünk hősiessen harcolt, hivatását dicsőn teljesítette. Most rajtunk a sor, hazafiúi

kötelességünket betölthessük úgy, amint azt Kossuth Lajos a Nép Szabadság nagy Apostola hozzánk intézett szózatában előnkbe szabja. Ne tartóztasson Szent kötelességünk teljesítésétől ellenségtöli gyáva félelem, hanem bízva az erőnkben, tegyük a következőket:

1. Feleljünk meg Kossuth Lajos ben-nünk helyezett bizodalmanak, tegyük s hajtsuk végre proclamatiójában foglaltakat a legnagyobb buzgósággal és gyorsasággal.

2. Az ellenségnek ártsunk úgy, amint lehet, előfogatokat, zabot, szénát, amint csak lehet, ne szolgáltassunk.

3. Mindazok és kik az ellenséges katonaság nevében rendelkeznek, honárulóknak, ellenségeknek tekintjük, parancsai-
knak ne engedelmessédjünk, sőt őket megfogván a magyar seregnek átadjuk.

4. Legyünk résen minden órában, hogy az első jeladásra tömegesen felkeljünk.

Honfitársaim! Ezek a mi teendőink, és ha mi ezeket teljesítjük, a magyarok Istene segedelmével meg lesz semmisítve a felfuvalkodott ellenség. Legyünk készen minden órában, hogy az első jeladásra tömegesen felkeljünk. Majd ha futni látjátok a kevély rablókat, keljete fel óriási erővel, s verjete le a békés lakosoknak annyi kárt okozókat, csak hírmondókat eresszete vissza, kik meg vigyék a honmaradtaknak, mily rettenetes az igazságtalanul megtámadott nemzet bosszuló haragja. S megmondják késő unokáiknak, hogy fegyverrel kezekbe... soha se lépjenek Árpád Szent földére.”⁷

Sebestény László képviselő kiáltványa hűen tükrözte az intervenciók egységek veszélyét hazánkra. Hiszen nem feledhető, hogy a délvidéki szerb felkelők hadereje számottevő volt. Legütőképesebb

része a fellázadt határőrezredek aktív, illetve tartalékos állományú tagjaiból került ki, a titeli egységgel együtt számuk 16 zászlóaljatt tett ki. Hozzájuk társultak még a szerb polgári lakosságból kiállított önkéntes népfelkelők, valamint az oly sok kárt okozó Szerbiából érkezett önkéntesek, az ún. szerviánusok. Az utóbbiak korszerűtlen, ún. balkáni fegyverekkel voltak felszerelve, puskáikra nem lehetett szuronyt illeszteni. A szerb haderő létszámát 1848. október végén már 21 ezer főre becsülték, s mintegy 100-104 löveggel.⁸ Tüzérségük zöme háromfontos löveget használt, bár a titeli fegyverraktár elfoglalásakor hat-, tizenkét és tizennyolc fontos lövegek is kezükbe kerültek. A szerbeknél a lovasság nem volt ütőképés, a hajdani katonai határőrvidék rác lovassága már szétzilálódott, s önálló egységként megszűnt. Csupán a határőrök közül a szerzsánok (vörös köpönyegesek) szolgáltak lovon, akiket főleg felderítő, előőrsi s járőrszolgálatra rendszeresítettek.

A horvát haderő is számottevő volt: a pétervárad mellé a szabadságharc folyamán tíz ezred 28 zászlóaljatt állított ki. Hozzájuk tartozott a Zágráb megyei pandúrokból kiállított, hat századból álló báni ún. banderiális huszárezred is. Történeti érdekesség, hogy a hazánkra támadó Jellasics a Zágráb megyei pandúrokat használta fel hat századból álló báni huszárezrede kiállítására.⁹

Erdély földjéről is veszélyes szervezkedések híre kavarta fel a közvéleményt: az 1848. szeptember 15. és 28. között Balázsfalván tartott román nemzeti gyűlésen az aktivisták jelentős számban már fegyveresen jelentek meg. Határozat született arról, hogy Erdély földjét 15 prefektúrára osztják, mindegyik 10-10 tribunátusra tagolódik, amelyeknek római mintára

légiót kell felállítaniuk. Egy megyényi prefektúra átlag 100 falut foglalt magában. (A balázsfalvihoz később 120 falu tartozott.) Úgy tervezték, hogy egy légió 13 ezer fős legyen, így jött volna létre a 195 ezer főből álló román haderő. E közigazgatási beosztást később módosították: a mezősegi prefektúra területén 11, a Maros és Szamos közötti prefektúra területén pedig 9 tribunátust szerveztek. Puchner cs. kir. főhadparancsnok 1848. október 21-én tudomásul vette az átszervezést, s közölte a Nagyszébenben ülésező Román Nemzeti Komitével, hogy a légiók élére cs. kir. tisztet állít, s a tiszti állományt a két erdélyi román határőrezredből fogja kiállítani. A császári hadvezetés e kiképzetlen románokkal nem ment sokra, Nagyenyedet azért elpusztították 1849. január 8–9-én.

Mennyire beigazolódott báró Kemény Zsigmond figyelmeztetése, aki 1842. július 26-án, Kolozs megye közgyűlésén kijelentette: „Horvátország szélétől a Kárpátok párkányáig idegen ajkú népek ellenhatása fejlik ki. És szomszédunk, a havasföldi két fejedelemség, nem feledé el Dácia nevét, s azon kort, mely eltűnt, de emléke kísértő halottként jelenik meg.”¹⁰

Bizony zord idők jártak hazánk felett: s indokolt volt, hogy az Országos Nemzetőrségi Haditanács javaslatára a m. kir. Hadügyminisztérium 1848. október 9-én őrnaggyá és zászlóaljparancsnokká léptette elő Andrássy Gyulát. E beosztásában több, Bécs felmentésére indított katonai akcióban vett részt, köztük a sikertelen schwechati (október 30.) ütközetben. November 11-én átadta a zászlóaljparancsnokságot gr. Bethlen Ferenc századosnak, mivel az új főparancsok, Görgey Artúr tábornok elődjétől eltérően a reguláris honvédség keretébe kívánta beinteg-

rálni a nemzetőrséget, ezért követelte a zempléni nemzetőregységek átszervezését honvédszászlóalj-kötelékbe. (A nemzetőrök többsége azonban nem kívánt állandó katonai szolgálatot vállalni, s jelentős számban úgy döntöttek, hogy hazatérnek.)

Ezután az Országos Honvédelmi Bizottmány (OHB) Andrássy több kényes politikai feladat megoldásával bízta meg. Tagja lett a Kolozsvár feladásának (1848. november 17.) okait kereső vizsgálóbizottságnak. A kormány 1848. december 28-án Zemplén megyébe küldte hasonló vizsgálat lefolytatására. Ott az történt, hogy a megyebizottmány nem rendelt el katonai ellenállást, és hirdetményben közzétette a Kassáról elindult osztrák csapatok parancsnokának, gr. Franz Schliknek behódolásra felszólító levelét.

HONVÉD EZREDESI KINEVEZÉSE

Andrássy Gyula a honvédség főerőéhez 1849. április 6-án csatlakozott, és még aznap bevetésre került az isaszegi ütközetben.¹¹ Április 19-én részt vett a nagysallói csatában, 22-én már Komárom várának felmentésénél találjuk. Ezt követően politikai okokból Klapka György hadügyminiszter-helyettes társaságában Debrecenbe utazott: ott értesült arról, hogy a minisztertanács május 19-én elfogadta Batthyány Kázmér külügyminiszter előterjesztését diplomáciai megbízatására Isztambulba. Egyúttal a dicsőséges tavaszi hadjáratban való derekas helytállásáért hadügyminiszteri parancsban c. huszár ezredesi kinevezést kapott az 5. (Josef Radetzky marsall nevét viselő) huszárezredbe vezényelt tisztként. Andrássy ezután rövid időre visszatért Pest-Budára, részt vett a főváros 1849. május 21-i visszafoglalásában.

DIPLOMÁCIAI MEGBÍZATÁSA

Andrássy Gyula hazánk követeként 1849. május 29-én Pancsova érintésével Belgrádba utazott. Ott találkozott a magyar ügyvel rokonszenvező szárd konzullal és a török kormány diplomáciai megbízottjával, Hasszán pasával, aki útlevelet és beutazási vízumot adott számára országába. Belgrádban – a francia konzul rezidenciáján – lehetősége nyílt nem hivatalos megbeszélést folytatni Ilja Garašanin szerb belügyminiszterrel is. Kérte a minisztert, hogy járjon közbe, kormánya parancsolja vissza a hazánk területén tartózkodó szerb önkénteseket.

Andrássy a török birodalom fővárosába, Isztambulba 1849. június 24-én érkezett. Kényes katonadiplomáciai feladata abban állt, hogy elérje a török kormánynál, utasítsa a román fejedelemségekben működő hatóságait, működjenek közre a területükön állomásozó osztrák cs. kir. hadtest lefegyverzésében. Ez megoldhatatlan feladatnak bizonyult; Moldvában és Havasalföldön orosz csapatok állomásoztak, s bármilyen török ellenlépés a kényes egyensúlyon nyugvó orosz–török kapcsolatok azonnali kiéleződését, beleértve a fegyveres konfliktust is, vonhatta maga után. Ez pedig Nagy-Britannia és Franciaország katonai fellépését valószínűsítette. A kétségkívül szorongatott helyzetben lévő török kormány ezért Janus-arcú politikát követett, Andrássyt nem ismerte el hazánk hivatalos diplomáciai képviselőjének, de tudomásul vette jelenlétét. A török Porta ezzel is érzékeltette, egyértelmű angol támogató garancia nélkül kerül minden osztrák (közvetve orosz) érdekek elleni fellépést. Henry John Temple Palmerston brit külügyminiszter 1849. július 21-i parlamenti beszéde Londonban

az osztrák–magyar fegyveres konfliktust illetően ugyan jóindulatú semlegességet tükrözött, s ez halvány reményt keltett a magyar diplomatákban – Andrássy Gyulában és Pulszky Ferenc londoni megbízottban –, de a világosi fegyverletétel 1849. augusztus 13-án egy csapásra beszűkítette diplomáciai manőverezési lehetőségeiket.

Andrássynak csupán arra nyílt alkalma, hogy széles körű személyes kapcsolataira támaszkodva nyomást gyakoroljon a török Portára, és elérje, hogy ne adja ki a világosi fegyverletétel után török fennhatóságú területekre menekült magyarokat és lengyeleket Ausztriának, illetve Oroszországnak. Azzal a keresztények számára „megalázó” feltétellel – ezt 1849. szeptember 9-én Rasid pasa nagyvezír kormányfő közölte a menekültek képviselőivel –, hogy térjenek át a mohamedán hitre. A ravasz török politikus ugyanakkor megcsillogtatta a hiú reményt és ábrándot, tömeges áttérés esetén a jelentős számú katonák jelenléte esetleg „casus belli”-ként szolgálhat az osztrákoknak és oroszoknak, s így kiprovokálhatóak lennének a letiport szabadságküzdelmek. Andrássy, 1849. szeptember 7-én Kossuthnak írott levelében, hajlott is elfogadni ezt az érvet, mely a gyakorlatban semmit se érő manővert jelentett. Ráadásul az emigráns katonák elenyésző része volt hajlandó vallása elhagyására. Eközben a nemzetközi katonapolitikai helyzet stabilizálódott a Balkán és a Közel-Kelet térségében, az angol flotta 1849 novemberében bevonult a Boszporuszba, ezzel az osztrák–orosz diplomáciai fenyegetőzés egy időre abbamaradt. A nevesebb emigráns politikusokat pedig a török kormány Kis-Ázsiába internálta.

Andrássy Gyula ezt már nem várta meg – egyébként is 1849. szeptember 8-án kiadatása mellett foglalt állást a szul-

táni tanács –, sietve elhagyta Isztambult, és 1849. november 25-én Párizsba utazott. Száműzetése alatt Pesten az osztrák hadbíróóság 1851. szeptember 21-én – a hírhedt Újépület falai között lefolytatott tárgyaláson – az elmenekült főtiszteknek kijáró szokásos módon, halálbüntetéssel sújtotta a honvéd ezredest, s in effigie („képmásában”) felakasztatta.¹² Andrassy Franciaországban bekapcsolódott a magyar politikai emigráció életébe, befolyásos politikai kapcsolatokra tett szert, érintkezésbe került Jérôme Napoléon herceggel is, s igen szerencsésnek mondható, hogy lehetősége nyílt katonai tanulmányokat folytatni a saint-cyri katonaiskolán, amit később jól kamatoztatott.

AZ EMIGRÁNS HAZATÉRÉSE

Andrassy Gyulának hazájába való visszatérésére csak a dühöngő terror lecsillapultával, 1858-ban nyílt lehetősége. Házasemberként, fiatal feleségével, Kendeffy Katinkával jött haza, akivel Párizsban (1856) kötött házasságot. A fiatal grófnak édesanyja (szül. gr. Szapáry Etelka) eszközölte ki az amnesziát, amit 1854-ben egyszer már megkísérelt, sikertelenül. (Erzsébet császárné névnapja alkalmából hirdettek amnesziát, de akkor elutasították a grófnő kegyelmi kérvényét.)

Az 1860. október 20-án kibocsátott ún. Október Diploma teremtett ismét lehetőséget Andrassynak a hazai politikába való bekapcsolódásra, amely magyar viszonylatban az 1848 előtti alkotmányt – magyar konzervatív arisztokraták, Dessewffy Emil, Apponyi György és gr. Szécsen Antal kezdeményezésére, egyeztetve gr. Johann Bernhard Rechberg osztrák miniszterelnökkel – részben helyreállította. Elrendelte az ország- és tartománygyűlések vissza-

állítását a birodalomban. Ezek tagjaiból választandó Birodalmi Tanács hatáskörébe utalta a pénz- és hitelügyet, az adópolitikát, a vám- és kereskedelem-, a posta- és közlekedésügyet, az állami költségvetéssel, zárszámadással és a katonáskodási kötelezettséggel kapcsolatos törvényhozási eljárásokat. A hadügy minden más vonatkozásban, a külügy pedig teljes egészében az uralkodó kezében maradt. A diploma ugyan részben szakított a hivatalos osztrák „jogeljátszási elmélettel”, mely szerint a magyarok 48-as felkelésükkel eljátszották alkotmányos jogaikat, és azokat akár csak részben is „kegyelemből” és az uralkodó „teljhatalma” alapján nyerhetik vissza, ez magyar szempontból azonban korántsem volt elegendő. Deákék joggal helyezkedtek arra az elvi álláspontra, hogy a törvénynek egyik oldalról történt megsértése nem egyenlíthető ki a másik oldalról történő megsértéssel. Az 1849. március 4-i oktrojált birodalmi alkotmány ugyanúgy törvénytelen, mint az arra adott magyar válasz, a Habsburg-ház detronizációja a debreceni csonka magyar parlament részéről. A kiút csak az alkotmányos törvényesség helyreállítása útján képzelhető el. Ezért Andrassy Gyula nem fogadta el br. Vay Miklós kancellár 1860. október 30-án kelt – Zemplén vármegyébe szóló – főispáni kinevezési diplomáját arra hivatkozva, hogy képviselő akar lenni. Szűkebb pátriájában, Sátoraljaújhelyen 1861. március 26-án el is nyerte választói mandátumát.

VÁLASZ A CSÁSZÁR „HÜTLEN ALATTVALÓINAK”

Az uralkodó a képviselőház ülését 1861. április 2-ára hívta össze, a megnyitót április 6-ra a budai várpalotába tűzték ki.

Ezen csak a képviselők kisebbsége jelent meg, hivatkozva az 1848. IV. tc.-re, mely az ülések Pesten tartását írta elő. Már itt kitűnt Teleki László és Deák Ferenc véleménykülönbsége, ugyanis Deák pragmatista álláspontra helyezkedett, nem látott elegendő okot a távolmaradására, azzal az indokkal, „ha hazánk integritásának, a Pragmatica Sanctióban foglalt jogok visszakövetelésének, a nemzetiségek megnyugtatójának megtagadása miatt eloszlatnák az országgyűlés: Európa érteni fogja elhatározásunkat, de a Budára menetel megtagadását nem”.¹³ A megnyitót végül Budán a Vár tróntermében megtartották, de délután 16 órakor Pesten kezdte meg tanácskozásait a képviselőház.

A képviselőházi erőviszonyokat tekintve két fő irányzat formálódott: a Teleki László vezette Határozati Párt és a Deák Ferenc által irányított Deák Párt. Madarász József említi – *Emlékirataim 1831–1881* című könyvében, a leendő *szélsőbalra* utalva –, hogy 1861. április 6-án találkozott az egri Csiky Sándorral, „48-as elvbarátjával”, és a képviselőházban külön helyezkedtek el: „Mi néhányan, akik hihetőleg a ház hegypártját képezendjük, az elnöki szék mellett levő azon kisebb padokat foglaltuk el, melyeknek mindegyikébe csak ketten, legföljebb hárman ülhattünk...”¹⁴ Szerencsésnek mondhatja magát az a törvényhozás, amelynek soraiiban ilyen igaz elhű politikusok találhatók.

A képviselőházi tisztikar április 19-i választásakor félreérthetetlenül kitűnt, hogy Teleki pártja alkot többséget: 247-en támogatták Ghyczy Kálmánt 240 szavazat ellenében, így ő lett a képviselőház elnöke, az alelnökök, Tisza Kálmán és br. Podmaniczky Frigyes szintén párthívei voltak.¹⁵ A Határozati Párt javaslatát Tele-

ki László, Tisza Kálmán, br. Podmaniczky Frigyes, Madarász József és Nyáry Pál dolgozta ki és nyújtotta be a parlamentnek: lényege abban állt, hogy az országgyűlés nem tekinti magát az ország teljes jogú képviselőjének, mert Erdély és a többi társország képviselői nincsenek jelen. Emellett az oktrojált alkotmány alapján történt összehívása, törvényes uralkodó nincs, hiányoznak az alkotmányos „organumok”, köztük a felelős kormány.¹⁶ Ebben a helyzetben az országgyűlés követelje nyilatkozatban törvényes jogainak csorbítatlan érvényesítését, s a helyállásra biztatva, oszolják szét.

A Deák Párt álláspontja differenciáltabb volt – a konzervatív arisztokrata csoport támogatását is élvezte –, és azt indítványozta, hogy a képviselők feliratban kérjék az uralkodótól az 1848-as törvények maradéktalan helyreállítását, s így teremtsék meg a Habsburg-hatalom és a „nemzet” közötti ellentétek felszámolásának feltételeit. Deák világosan rámutatott, az Októberi Diploma és a Februári Pátens (1861. február 26.) ellentétben állnak a magyar államjogi előzményekkel, így az általa alapszerződésnek minősített Pragmatica Sanctióval és a perszónaluniós kapcsolatot újrafogalmazó 1848-as törvényekkel. Érvelését komoly támogatottság övezte, hisz az Októberi Diplomát részben módosító Februári Pátens csupán a tanácsadói szerv feladatára kárhoztatott birodalmi tanácsból formált, korlátozott törvényhozói jogokkal felruházott testületet, melynek alsó kamarájába hazánk-
nak 85, Erdélynek 26, Horvát-Szlavonországnak 9 főt kellett delegálnia, míg az „urak házába” a császár által kinevezett főrendek és főméltóságok kerültek.

A Határozati Párt Károlyi Ede képviselő javaslatára hajlandó lett volna Deák

jogi elképzeléseit magáévá tenni, ha a külügyi önrendelkezésre és a belpolitikai teendőkre nézve „tartalmi módosításokkal” átdolgoznak, formailag pedig határozatként nyújtanák be.¹⁷ Teleki László a május 8-ra kitűzött képviselőházi vitára ennél túlmutatóbb javaslatot dolgozott ki: az 1848-as törvények maradéktalan visszaállítása mellett, a Bécs számára legkényesebb kérdést, a haderőt illetően a rendelkezési és felhasználási jognak az országgyűlésre történő átruházásával, önálló magyar külpolitika igényével kívánt előállni. „Ily nyilatkozat után aztán történjék bármi, hazánk jövőjét nem féltsem”, írta talán saját lelkiismerete megnyugtatására is.¹⁸ S a késői utókor történése ehhez hozzáfűzi, nemzete iránti aggodása kétségeit már nem tudta legyőzni: „O tacitum tormentum animi conscientia” (A lélek szótlán gyötrelme a lelkiismeret); Teleki László 1861. május 8-án föbe lőtte magát.

Deák Ferenc 1861. május 13-án terjesztette be a képviselőházba első felirati javaslatát, melyben Deák a képviselők éljenzését kiváltva kristálytisztán leszögezte: „A magyar király csak koronázás által lesz törvényes magyar király, a koronázásnak pedig törvényszabta föltételei vannak, miknek előleges teljesítése múlhatatlanul szükséges. Alkotmányos önállásunk sértetlen fönntartása, az országnak területi s politikai integritása, az országgyűlés kiegészítése, alaptörvényeink tökéletes visszaállítása, parlamentáris kormányunk s felelős minisztériumunk ismétli életbe léptetése, s az abszolút rendszer minden még fennlevő jogtalan következményinek megszüntetése, oly előleges föltételek, miknek teljesítése nélkül tanácskozás és egyezkedés lehetetlen”.¹⁹

A Határozati Párt ellenindítványát Tisza Kálmán, Teleki László unokaöcs-

cse terjesztette elő. Teleki töredékben fennmaradt, a nemzeti önrendelkezés új biztosítékainak követelését tartalmazó javaslatától elállt: pártjának vezetésével egyeztetve úgy foglalt állást, hogy az országgyűlés foglalja határozatba álláspontját, de ezután se oszoljon szét, mintegy tárgyalási készségének bizonyítására maradjon együtt.

Deák érvelését sajátos új szempontokkal egészítette ki a vitában Andrassy Gyula. Különösen emlékezetes 1861. május 23-i felszólalása, amikor Ferenc József császár – Andrassy kifejezésével élve – „hűtlen tanácsadói” által megfogalmazott császári leirat bírálatában felzárkózott Deákhoz. Andrassy határozottan leszögezte: „Míg a magyar törvényhozó test szabadon fog választani, nem képzelhető oly országgyűlés, mely legfőbb jogairól lemondván, a Birodalmi Tanácsba küldené követit”.²⁰ Ezzel a hazai arisztokrácia álláspontját is közvetítette, hazánkat egy alávetett ausztriai tartomány jogállásának szintjére semmiképpen sem lehet „ledegradálni”. Andrassy ugyanakkor erőt is kívánt önteni a nemzetbe, amikor hozzáfűzte, „sokan a Lajtán túl azt hiszik, hogy Magyarország, midőn historicus jogainak fennállását követeli, kizárólag külsegedelemre számít. Ebben csalatkoznak”. Az európai diplomácia ugyan „sokszor hasonlít a római néphez, mely midőn a cirkuszokban a keresztények harcát nézte a vadállatok ellen, szívesen tapsolt a győzelmes kereszténynek, de nem segített neki, és koszorúit mindig a győztesnek tartotta meg”, azonban napjainkban Anglia és Franciaország példája azt bizonyítja, hogy „a fejlődmi jogok tisztelete mellé, a népjogok tisztelete is fölvetett”. Ezért bízunk abban, hogy „ahol a jog az erővel párosul, és az erő a kitartással, ott a szabad népek

kormányai nem tagadhatják meg sokáig a jog elismerését”. A nemzetek nagyságát nem a lakosság lélekszáma, hanem tetteik határozzák meg, mondta fennköltén, melyek „a törvényhozásban bölcsességgel párosulnak, a harctéren pedig bátorsággal”. Sarkpontként leszögezte: „Mi tehát nem fogadhatunk el semmi egyéb alapot, mint azt, mely a Pragmatica Sanctio értelmében a perszonálunió erejénél fogva létezik, s az 1848-ki törvényekben gyakorlatilag újabban körülíratott”. S az olyan ábrándok, mint „az összállam eszméje”, mely a népek jogait feláldozza, következményeiben „hasonlít a bibliai cethalhoz a különbséggel, hogy Jónást elnyeli, de víz-sza nem adja többé”.

Történeti és államelméleti szempontból megvizsgálva az osztrák–magyar viszony alakulását, egyértelmű a tanulság: „A történet azt mutatja, hogy soha sem volt Ausztria erősb, mint midőn a dualizmus fennállott; és soha sem volt gyengébb, mint mióta az erőszakkal megszüntetett. Ausztria nagyhatalmi állása akkor veszett el, midőn idegen segítséggel győzetett le a nemzet. Ezen helyzet érzetében mondá Schwarzenberg hg. ama érdemtelenül híres szavakat: »... a világ csodálkozni fog Ausztria hálátlansága fölött«... Ausztria hálátlan volt, de ez által csak hitelét veszíté el, anélkül, hogy erőt nyert volna; mert ama szomorú emlékű miniszter elfeledé, hogy a hálátlanság politikai erénye csak az erősnek szabad, de a gyengének vesztere van. Világosnál két függetlenség veszett el, a magyar és az osztrák; és amint együtt veszték el, úgy csak együtt is lehet azokat visszaállítani”.²¹

Érvelése közben Andrassy kiváló diplomáciai érzéke is megmutatkozott, amikor arra is rámutatott, az európai hatalmi erőviszonyok egyértelműen behatárolják

az osztrák törekvéseket, a hadsereg „dupla sasos zászlója” nem fog már soká lobogni Rómában, Toscanában, Hessenben és Holsteinben. Európai nagyhatalmi érdekek kívánják Ausztria „defensív” állásba, védekezésbe szorítását. Viszont azt is látni kell, mondta, „Európa érdekében van egy föderatív Ausztria független Magyarországgal, mert csak ennek szabadelvű befolyása alatt” oldható meg a keleti kérdés. (Törökország balkáni térfoglalásának visszaszorítása még hosszú politikai és katonai küzdelem része lesz.) Andrassy jól tudta, a nemzet ereje megtépázott, és kevés az adott európai hatalmi viszonyok között a kitörésre, külső támogatásra nem számíthatunk, ezért valóságos államjogi dualizmus képét felvillantani sem érdekes, viszont egyfajta kibontakozási lehetőség felvetése nem haszontalan. Andrassy beszédéből már kitapintható volt, hogy szerinte a nagyhatalomként egyensúlyozó szerepre hivatott Habsburg Birodalmat Ausztria és Magyarország perszonális uniója szilárdíthatja meg.

A két fő párt mellett a szélsőbal politikai irányzathoz tartozók sem tétlenkedtek, 1861. május 20-i keltezéssel Csiky Sándor egri országgyűlési képviselő készítette el egy módosító javaslatot Deák 1. feliratához, mint címében írta, „az 1861-es alkotmánytervezethez”.²² Deák érvelését, hogy a törvényhozás összehívása által az uralkodó nyilvánvalóvá tette „az eddig követett abszolút rendszert félre vetve, át kívánt lépni az alkotmányosság ösvényére”, maga is üdvözölte. Viszont Deák megjegyzését, mely szerint „első lépésünk fájdalmas felszólalás, nem a múlt idők szenvedései miatt, mert azokra fátyolt vetünk, hanem azon jogtalanságok miatt, mik most is fönnállanak”, Csiky elégtelennek tartotta. Csiky a „fátyol” kifejezést el-

hagyni javasolta, s be kívánta iktatni, hogy nem feledjük a törvénytelenések „utó-fájdalmait”. Csiky a nemzet panaszait így részletezte: „Hazánk védelmének egész rendszere tőlünk erőszakos hatalommal teljesen elvétellett, noha ezen alkotmányos jogunk, gyakorlati fennálló számtalan törvényeink értelmében egyenesen és kizárólag a törvényhozást, mely a nemzet és királlyal közös, illeti. Az erőszakosan újoncozott magyar katonaság külföldön ontja nemzeti jogellenes célokra vérét. Idegen katonaság tanyáz városainkban, ugyanezek szuronyai használatnak ellenünk alkotmányos szabadságunk elnyomására. A magyar hazafiaknak idegen tisztek állíttatnak élükre. Hadizenet és békekötés, törvényünk elgázolásával, a mi érdekeinkkel homlokegyenest ellenkező irányba gyakoroltatik, az önkényes hatalom által. Törvényeink ellenére ugyanazon hatalom által habzó értékű papírok tétetnek pénz helyett forgalomba, egyedül törvényes arany- és ezüstpénzeket pedig újságul is alig látunk. Törvényellenes kerületi táblák állíttatnak az igazságszolgáltatás terére, kiknek tagjai a bürokratikus rendszer egyéneiből áll.”

Csiky Deák feliratát tehát radikálisabban kívánta tenni a haderő tekintetében, amennyiben túllépett a 48-as alkotmányos alapon. Az 1848. évi 3. tc. 8. § ugyanis uralkodói jognak ismerte el „a magyar hadseregnek az ország határain kívül alkalmazását”. Csiky szerint viszont Magyarország védelmi rendszere „a nemzet és királlyal közös”, ez pedig Teleki felfogásával megegyező álláspont. Csiky módosítani kívánta Deák általános megfogalmazását a trónváltás törvényes követelményeit illetően is, V. Ferdinánd „a nemzet tudtával és hozzájárulásával mondhatott volna le” helyett azt kívánta beiktatni, hogy a

„felelős magyar miniszterek ellenjegyzésével mondhatott volna le”. Ebből pedig egyenesen következett, hogy Csiky Sándor képviselő Ferenc József uralkodásának közjogi akadályát látta.²³ E kérdésben a Heves megyei politikusok következetesen 48-asok voltak, az országosan nagy tekintélyű Bartakovics Béla érsek-főispán maga jelentette ki Egerben, nem kis kockázatot vállalva: „Non est unctus, non est coronatus, non est rex noster” (Nincs felkenve, nincs megkoronázva, nem a mi királyunk).²⁴

Csiky módosító javaslatát végül nem nyújtotta be, ennek elsősorban helyi okai voltak. Eger városa díszpolgárává választotta Deák Ferencet, amit május 25-én köszönt meg a politikus, másrészt Csikyhez Deákot személyes barátság fűzte, együtt jurátuskodtak az egri születésű Vitkovics Mihály ügyvédi irodájában az 1920-as évek elején Budán. Emellett Csiky javaslatai sokkal határozottabb élűek voltak, viszont alapvető politikai véleménykülönbség nem tapintható ekkor még ki közöttük, ami későbbi kapcsolatukról már nem mondható el.²⁵

A képviselőházban ugyan a határozatiak voltak többségben, az 1861. június 5-i szavazás azonban új helyzetet teremtett: a képviselők 155 szavazattal 152 ellenében kimondták, hogy „a háznak első főlshóalása főlírás legyen”.²⁶ Podmaniczky Frigyes később elárulta, önlészavaztatási manővert szervezett meg Almásy Pállal, a 48-as képviselőház egykori alelnökével! A zavart még fokozta, hogy a szélsőbal képviselők közül váratlanul előállt Várady Gábor egy módosító javaslattal, amely előfeltételként javasolta kimondani, hogy csak követeléseik elfogadása esetén kész a magyar törvényhozás az uralkodó trónigényének elismerésére. Várady javaslata

többségi támogatást kapott, és keresztülhúzta Deák és párthívei célkitűzését. Ezzel a felirat sorsa megpecsételődött, Ferenc József felségsértőnek tekintette, s elzárkózott az érdemi válaszdástól.

Az uralkodó elutasító hivatalos válaszeleirátát 1861. július 22-én olvasták fel a magyar parlamentben. A két parlamenti pártnak közös álláspontot nem sikerült kialakítani, ezért a plenáris ülés elé Deák Ferenc és Tisza Kálmán külön nyújtott be újabb javaslatot. A határozatiak később ezt visszavonták. Így 1861. augusztus 8-án maga Deák Ferenc és Szalay László felváltva olvasta fel a terjedelmes s kitűnően megszerkesztett, jogpolitikai szempontból kifogástalan 2. fölirati javaslatot, melyet nagy többséggel fogadott el a t. Ház: a szélsőbal erejéből csak annyira tellett, hogy a szavazásnál 27 tagja tartózkodott.

Deák felirati javaslata²⁷ valóban rászolgált az elismerésre – miként a képviselőházban jelen lévő szemtanú leírta: „kitörő közhelyeslés, eget rázkódtató taps, szűnni nem akaró viharos általános éljenzés” követte elfogadását. A politikai manőverezés magasiskoláját példázta, amelyben azért kimutathatók az aktuálpolitikai engedmények is. Pl. az uralkodó felszólítására, hogy a magyar országgyűlés „kövesse őseink példáját, kik az időről időre változó viszonyok elutasíthatatlan igényeit méltányolni tudván, az 1687. évi 4., 1715. évi 8. és 1723-dik évi 1. és 2-dik törvénycikkek tanúsága szerint Magyarország közjogi állását a birodalom közös igényeivel összeegyeztetni mindenidőben készek valának”, Deák válaszul így felelt: „Az 1687. évi 4-dik törvénycikkben eltörli az ország II. András aranybullájának azon záradékát, mely szerint valamikor a király az aranybulla ellen cselekedett, az ország minden nemességének egyenkint

és személyesen joga volt a királynak elmentállani.” Katonai tekintetben az 1715. évi 8. tc. rendelkezett úgy, hogy „az ország védelmére állandó és rendes katonaság tartassék, s annak zsoldja, valamint szintén minden egyéb segélyezések is, mindig országgyűlésileg határozottassanak meg”. Deák szerint ebből az következik, hogy „az ellenállási jog nem azért töröltetett el, az állandó rendes katonaság nem azért állapított meg, hogy Magyarország közjogi állása a birodalom közös igényeivel összeegyeztessék”. Mindkettőnek külön uralkodó alatt is jogosultsága lett volna, mert „az országnak saját érdekei megkívánták, hogy az egyéni ellenállásnak veszélyes joga, mellyel sokan az ország kárára visszaéltek, eltöröltessék; az állandó katonaság fölállítását pedig magának az országnak biztossága követelte”.²⁸

Deák feliratában az ország törvényes közjogi alapelvét e szavakkal határozta meg: „A Pragmatica Sanctio, melyet a magyar nemzet a magyar királlyal az 1723-dik évben a trónörökösödés fölött önként és szabad akaratából kötött, valóságos állami alapszerződés, mely szorosán viszonyos kötelezettségeket foglal magában”. Magyarország és az örökös tartományok között „semmi más kapcsolat nem létezik, mint az uralkodóháznak ugyanazonossága, s az egyedül erre alapított feloszthatatlan s elválhatatlan birtoklás”. Utalt az 1790. évi 10. tc.-re, amely kimondta: „Magyarország szabad ország, s kormányzatának egész törvényes alakzatára nézve független, semmi más országnak vagy népnek lekötve nincs (nulli alteri regno aut populo abnoxium), hanem tulajdon önállással és alkotmánnyal bír, mely szerint törvényesen koronázott királya által saját törvényei szerint kormányozandó s igazgatandó (regendum et gubernan-

dum)”.²⁹ Egyúttal hozzátették: „Nem akarjuk mi veszélyeztetni a birodalom fennállását, nem akarjuk a sanctio pragmatica szerint jogosan fennálló kapcsolatot felbontani... És amennyiben a két egymástól független kormányzatnak egymással érintkezése, különösen a törvényhozás elé tartozó tárgyakra nézve netalán elegendő nem volna; készek vagyunk mi, amint első feliratunkban is kijelentettük, az örökös tartományok alkotmányos népeivel, mint önálló szabad ország, függetlenségünk megóvása mellett, esetenként szabadon és nyílt őszinteséggel érintkezni”.

Deák beszédének végén tényként lezögezte, „mély sajnálattal mondjuk ki tehát, hogy a legmagasabb királyi leirat folytán kénytelenek vagyunk mi is az országgyűlési értekezletek fonalát megszakasztottnak tekinteni. Lehet, hogy nehéz idők következnek ismét hazánkra... Ha tűrni kell, tűrni fog a nemzet, hogy megmentse az utókornak azon alkotmányos szabadságot, melyet őseitől öröklött. Tűrni fog csüggedés nélkül, mint ősei tűrtek és szenvedtek, hogy megvédhessék az ország jogait; mert amit erő és hatalom elvesz, azt idő és kedvező szerencse ismét visszahozhatják; de miről a nemzet, félve a szenvedésektől, önmaga lemondott, annak visszaszerzése mindig nehéz, s mindig kétséges”.³⁰

A képviselőház augusztus 21-én egy óvás beterjesztésével egészítette ki 2. feliratát. Ezt is Deák Ferenc dolgozta ki, aki méltósággal mondotta irányt szabva az eljövendőkre: „A törvény olyan nyugalmat ad a léleknek, hogy a legsúlyosb eseményeket is, ahhoz ragaszkodva, be lehet várni...”³¹ Útmutatásának realitása hamar bekövetkezett: az uralkodó a magyar törvényhozást 1861. augusztus 22-én feloszlatta!

JEGYZETEK

- ¹ Hermann Róbert–Jónás Károly: *Gr. Andrássy Gyula*. In: Az 1848–1849. évi első népképviselői országgyűlés történeti almanachja. Szerk. Pálmány Béla, Magyar Országgyűlés kiadása, Argumentum Kiadó, Budapest, 2002, 1027–1029. o.; Dr. Csucsomi [Maurer Artúr]: *A csíkszentkirályi és krasznahorkai gróf Andrássy nemzetség története*. Utószó: György Tibor, Méry Ratio, Somorja, 2005.
- ² Idézi Hermann Róbert: *Gróf Andrássy Gyula pályafutása 1867-ig*. Rubicon, 2004/12., 15. o.
- ³ Spira György: *Polgári forradalom (1848–1849)*. In: Magyarország története 1848–1890. 1. kötet, szerk. Kovács Endre, Katus László, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979, 67. o.
- ⁴ Hugo Hantsch: *Die Geschichte Österreichs*. Zweiter band, Verlag Styria, Graz–Wien–Köln/Rhe, 1955, 344. o.
- ⁵ Lásd Kossuth Lajos *Felelősségteljes cselekvést* című, 1848. március 14-i felszólalása. Idézi Kossuth Lajos *üzenetei*. Összeáll. Szabad György, IKVA Kiadó, Budapest, 1994, 93–94. o.
- ⁶ Az országgyűlés katonapolitikai vitáit elemzi Varga János: *Az országgyűlés szerepe a honvédelem megalapozásában*. In: A Magyar Országgyűlés 1848/49-ben. Szerk. Szabad György, KIT Képzőművészeti Kiadó, Budapest, 1998, 112–184. o.
- ⁷ Zsigárd (szlovákul Žihárec) román. kat. plébánia iratai. Ezúton mondok köszönetet dr. Bukovszky Lászlónak kutatásaimhoz nyújtott segítségéért.
- ⁸ Hermann, i. m. 36. o.
- ⁹ Uo. 37. old.
- ¹⁰ Kemény Zsigmond: *Korkívánatok*. Szépirodalmi Kiadó, Budapest, 1983, 120. o.
- ¹¹ Csikány Tamás: *Honvédtüzérség az 1848–49-es szabadságharcban*. Tinta Kiadó, Budapest, 2000, 101–105. o.
- ¹² Lásd Hermann, i. m. 14. o.
- ¹³ Ferenczy Zoltán: *Deák élete*. 2. kötet, Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1904, 279. o.
- ¹⁴ Madarász József: *Emlékirataim 1831–1883*. Franklin Társulat, Budapest, 1883, 339. o.
- ¹⁵ Deák Ferenc beszédei. III. kötet, szerk. Kónyi Manó, Budapest, 1903, 26–29. o.
- ¹⁶ Szabad György: *Forradalom és kiegyezés választóján (1860–61)*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967, 450. o.; Lásd még: Deák Ágnes–Molnár András: *Deák Ferenc*. Vince Kiadó, Budapest, 2003, 115. o.

- ¹⁷ Szabad György: *Az önkényuralom kora 1849–1667*. In: Magyarország története 1848–1890. 1. kötet, szerk. Kovács Endre, Katus László, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979, 681. o.
- ¹⁸ Uo. 682. old.
- ¹⁹ *Az 1861-dik évi első felirat*. In: Deák Ferenc műveiből. Bev. Berzeviczy Albert, Franklin Társulat, Budapest, 1934, 68–99. o.
- ²⁰ Idézi *Az 1861. év április 2-án Pesten egybegyűlt országgyűlés képviselőházának naplója*. 1. kötet, szerk. Hajnik Károly, Landerer és Heckenast, Pest, 1861, 209. o.
- ²¹ Uo. 210. old.
- ²² Országos Széchényi Könyvtár kéziratára, Folia Hungarica, 1126/162–164.
- ²³ Sebestény Sándor: *Csiky Sándor életpályája (1805–1892)*. Heves megyei Levéltár kiadása, Eger, 1981, 88–90. o.
- ²⁴ Sebestény Sándor: *Emlékképek Bartakovics Béla érsek úrról (1791–1873)*. Jel, 2005/3., 74–76. o.; Lásd Szabad: *Forradalom és kiegyezés...*, i. m. 273. o.
- ²⁵ Sebestény: Csiky Sándor..., i. m. 90. o.
- ²⁶ Szabad: *Az önkényuralom...*, i. m. 685. o.
- ²⁷ *A f. év július 21-én kelt l. f. leiratra a képviselőház által augusztus 8-án Deák Ferenc indítványára egyhangúlag elfogadott fölírás*. Landerer és Heckenast, Pest, 1861, 12. o.
- ²⁸ *Az 1861-dik évi második fölírat*. In: Deák Ferenc műveiből. Bev. Berzeviczy Albert, Franklin Társulat, Budapest, 1934, 135. o.; Lásd Deák–Molnár: Deák Ferenc, i. m. 118. o.
- ²⁹ Uo. 154–155. o.
- ³⁰ Uo. 159–160. o.
- ³¹ Uo. 160–164. o.